

Barbara Berska

PROJEKT „POLSKA ROZPROSZONA. PROGRAM ZABEZPIECZANIA POLSKIEGO DZIEDZICTWA ARCHIWALNEGO ZA GRANICĄ”

Projekt „Polska rozproszona” to ogół działań i inicjatyw mających na celu zabezpieczenie dziedzictwa archiwalnego poza granicami kraju, podejmowanych przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych wraz z podległymi jej archiwami, funkcjonującymi w obszarze aktywności Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Działania te zostały zainicjowane już w latach dziewięćdziesiątych i z różnym natężeniem oraz zaangażowaniem trwają do chwili obecnej. Niniejszy artykuł omawia kilka inicjatyw podjętych przez NDAP w tym zakresie – zarówno programy rozpoczęte przed wielu laty, jak i te zapoczątkowane w ostatnim okresie.

Działania zbrojne prowadzone na terenie Polski, szczególnie podczas II wojny światowej, spowodowały tak ogromny ubytek w sferze dóbr narodowych, iż nawet do dzisiaj trudno go oszacować. Dotknęły one wszystkich przejawów funkcjonowania państwa i obywateli. Prawdopodobnie największe zniszczenia w dziedzinie kultury dokonane zostały w obszarach aktywności archiwów, bibliotek i muzeów.

Kilka lat temu grupa naukowców oszacowała straty poniesione przez Warszawę w czasie II wojny światowej¹. Wyniki ich badań są porażające, zwłaszcza jeśli uwzględniony zostanie aspekt wielkości i ważności przechowywanych w stolicy zbiorów archiwalnych, bibliotecznych² i muzealnych³. Stanowiły one około 56 proc. zbiorów ogólnokrajowych i były nie tylko wyjątkowe z uwagi na ich wartość historyczną i kulturową, lecz także unikalne w skali kraju, a często nawet i Europy.

Oceniono, że zniszczeniu uległo około 92 proc. przechowywanych w Warszawie zbiorów archiwalnych⁴. Archiwum Oświecenia Publicznego, Archiwum Skarbowe i Archiwum Miasta Warszawy utraciły 100 proc. zasobów. W pozostałych archiwach stołecznych

¹ *Straty Warszawy 1939–1945: raport*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2005.

² H. Łaskarzewska, *Biblioteki warszawskie w latach okupacji. Zasady działania, straty księgozbiorów* [w:] *Straty Warszawy 1939–1945...*, s. 535–563.

³ K. Ajewski, T. Zadrożny, *Straty muzeów i kolekcji artystycznych Warszawy w latach 1939–1945* [w:] *Straty Warszawy 1939–1945...*, s. 565–607.

⁴ J. Menes, *Historia prac nad obliczeniami strat Warszawy* [w:] *Straty Warszawy 1939–1945...*, s. 353; J. Stojanowski, *Archiwum Akt Nowych w Warszawie* [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. II, red. K. Konarski, Warszawa 1956, s. 235–365.

zniszczenia były jedynie niewiele mniejsze, tj. Archiwum Akt Nowych utraciło 97 proc. zasobu, Archiwum Główne Akt Dawnych – 90 proc., a Archiwum Akt Dawnych – 80 proc. Bezpowrotnie utracone zostały dokumenty, księgi, plany, mapy, fotografie, dokumenty pergaminowe z okresu początków państwa polskiego. Przepadły zbiory dokumentów parafialnych i klasztornych. Szacuje się, że ubyłoby ponad 5 mln jednostek archiwalnych, co odpowiada dziesiątkom kilometrów bieżących akt⁵. Duża część archiwaliów uległa zniszczeniu w okresie od września 1939 r. do lipca 1940 r., inna natomiast w tym samym czasie została wywieziona do III Rzeszy w ramach zorganizowanej akcji oddziałów niemieckich wyspecjalizowanych w grabieniu dóbr kultury. Reszty dramatu dopełniło powstanie warszawskie i realizowana po jego upadku polityka niszczenia miasta „do gołej ziemi”.

Kolejne problemy związane z dziedzictwem narodowym wiążą się z jego rozproszeniem. Na proces ten złożyło się bardzo wiele okoliczności, w konsekwencji których utracone zostały archiwa lokalnej administracji, instytucji kultury, archiwów prywatnych i wielu innych. Problem ten dotyka również dokumentów wytworzonych w czasie wojny przez polską administrację emigracyjną. Rozproszenie bardzo utrudnia, a niejednokrotnie wręcz uniemożliwia podejmowanie bardziej złożonych tematów badawczych. Wymusza ono bowiem prowadzenie badań w kilku krajach, często na więcej niż jednym kontynencie. Na szczęście rozproszenie zbiorów nie w każdym przypadku oznacza dla badaczy brak dostępu do nich, aczkolwiek często jest ono dużym ograniczeniem.

Wspomniany proces rozproszenia dokumentów rozpoczął się na długo przed II wojną światową. Każdorazowo wiązał się on z prowadzonymi działaniami zbrojnymi, zmianami granic i przemieszczeniem ludności. Ostatnia wojna i jej konsekwencje w znacznej mierze pogłębiły ten proces.

Po zakończeniu wojny w 1945 r. rozpoczęto pełną poświęceń akcję ratowania archiwaliów i dokumentowania strat. Z czasem również podjęto prace remontowe bądź adaptacje budynków na potrzeby archiwów. Cały czas prowadzono też rzecz jasna działalność rewindykacyjną archiwaliów.

Zupełnie nowe możliwości w zakresie zabezpieczenia, czy wręcz rekonstrukcji utraconego zasobu, pojawiły się po transformacji ustroju politycznego w Polsce. Taki cel miał – i w dalszym ciągu ma – przyjęty przez Radę Europy i UNESCO w 1998 r. międzynarodowy program „Reconstitution of the Memory of Poland” („Odtworzenie pamięci Polski”). Z jego inicjatywą wystąpiła w 1997 r. Międzynarodowa Rada Archiwów w związku z działaniami prowadzonymi przez UNESCO, mającymi na celu ocenę przede wszystkim strat poniesionych w minionym wieku przez archiwa na całym świecie, ale również stopnia rozproszenia ich zbiorów w wyniku działań wojennych, grabieży i zmian granicznych⁶. W ramach programu corocznie podejmowane są działania, których efektem są źródła do badań zarejestrowane w 60 archiwach 12 państw Europy i Azji (na potrzeby programu jest to już ponad 4,5 tys. zespołów archiwalnych)⁷.

⁵ J. Menes, *op. cit.*, s. 353–354.

⁶ Analiza odpowiedzi na skierowaną przez UNESCO ankietę wykazała, że największe straty w obszarze archiwów poniosła Polska.

⁷ Podsumowania dokonano w 2010 r. Szerzej zob. <http://www.archiwa.gov.pl/pl/wspolpraca-i-projekty> (dostęp 15 III 2013 r.).

Problem zniszczenia i rozproszenia dokumentów został podjęty także na IV Międzynarodowej Konferencji Programu UNESCO „Pamięć świata”, odbywającej się w maju 2011 r. w Warszawie i współorganizowanej przez NDAP. Jeden z paneli dotyczył kwestii zniszczeń dziedzictwa materialnego, ale też podejmowanych prób jego rekonstrukcji.

Okazją do ponownego podjęcia tematu zabezpieczania ocalonego dziedzictwa było organizowane w drugiej połowie 2011 r. w ramach polskiej prezydencji Rady Unii Europejskiej spotkanie archiwistów z państw Unii Europejskiej (European Board of National Archivists, EBNA). Jest to gremium zbierające się dwa razy do roku w ramach prezydencji poszczególnych krajów. Wspólne spotkania są platformą wymiany poglądów i doświadczeń. Stanowią doskonałą okazję do prezentacji na forum europejskim dokonań służb archiwalnych kraju pełniącego rolę gospodarza⁸.

Organizacje międzynarodowe podejmują wiele inicjatyw mających na celu nie tylko poznanie problemów od strony teoretycznej i praktycznej, lecz także wymianę doświadczeń i opracowanie rozwiązań, zaleceń i wytycznych. Działania w tym zakresie inicjują Międzynarodowa Rada Archiwów, UNESCO oraz Komisja Europejska wraz z działającymi pod jej auspicjami grupami eksperckimi. Polskie archiwa państwowe uczestniczą w pracach kilku spośród tych gremiów.

Wiele przedsięwzięć w sferze zabezpieczania narodowego zasobu archiwalnego podejmowanych jest przez NDAP. Można się tu posłużyć choćby przykładem realizowanego od kilku lat programu pomocy polskim organizacjom poza krajem⁹. Jego głównym celem jest opracowanie, zabezpieczenie oraz udostępnianie zbiorów znajdujących się w tych instytucjach. W okresie powojennym ośrodki polonijne prowadziły działalność na rzecz Polski wolnej od systemu totalitarnego. W licznych miejscach świata pełniły funkcję swojego rodzaju ambasadorów polskiej kultury. Dzisiaj, aby wciąż mogły wykonywać tę zaszczytną funkcję, potrzebują pomocy i większego zaangażowania kraju macierzystego. Przechowywane w instytucjach polonijnych dokumenty są niezwykle cenne z uwagi na swoją komplementarność, wyraźnie kontrastującą ze szczątkowo zachowanymi w polskich archiwach zespołami archiwalnymi.

Systematyczną pomocą objętych jest blisko 20 ośrodków polonijnych i wychodźczych. W ramach wsparcia do instytucji tych delegowani są pracownicy archiwów państwowych, prowadzą m.in. szkolenia w zakresie wykonywania podstawowych prac archiwalnych oraz stosowania elektronicznych systemów do inwentaryzacji przechowywanych tam zbiorów i ich digitalizacji. Staże i kursy organizowane są także w siedzibach archiwów państwowych w Polsce.

Tam, gdzie podstawowe prace ewidencyjne i zabezpieczające zostały już przeprowadzone, rozpoczęto digitalizację zasobu w celu jego zabezpieczenia oraz prezentacji w sieci. W ten sposób zainicjowany został również proces łączenia spuścizn i zespołów, zarówno tych przechowywanych w kraju, jak i w ośrodkach polonijnych na świecie. Prace te w efekcie mogłyby doprowadzić do wirtualnego scalania dokumentów pochodzących

⁸ Pełna informacja na temat zakresu spotkania, podejmowanych zagadnień zob. *XXIV Konferencja Europejskiej Rady Archiwistów Narodowych*, red. B. Berska, Warszawa 2012 oraz program spotkania odbytego w Krakowie w dniach 6–7 X 2011 r., http://eu2011.archiwa.gov.pl/?page_id=12 (dostęp 15 III 2013 r.).

⁹ Szerzej zob. <http://www.archiwa.gov.pl/pl/archiwa-polonijne/2795-wspopraca-ndap-z-poloni.html> (dostęp 15 III 2013 r.) oraz <http://www.archiwa.gov.pl/pl/archiwa-polonijne> (dostęp 15 III 2013 r.).

z rozproszonych kolekcji. Działania te z jednej strony zabezpieczają dokumenty, z drugiej – ułatwiają dostęp do źródeł historycznych, umożliwiając tym samym podejmowanie nowych tematów badawczych. Zainicjowany projekt prowadzony był pilotażowo przez Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i należy mieć nadzieję, że będzie kontynuowany także w innych instytucjach.

Wspomniany Instytut Józefa Piłsudskiego jest najdłużej wspieraną przez NDAP instytucją polonijną. Najbardziej widocznym efektem tej współpracy jest zapoczątkowany w 2001 r. proces kompleksowej modernizacji archiwum. W okresie od 2001 r. do 2011 r. prace te finansowane były przez: Senat RP, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych i Fundację Kościuszkowską.

W ramach tych prac przeprowadzono: skontrum zasobu, sporządzono elektroniczną ewidencję zespołów archiwalnych (z wykorzystaniem baz danych stosowanych w archiwach państwowych w kraju), udostępniono rekordy z danymi ewidencyjnymi Instytutu na stronie internetowej archiwów państwowych (www.archiwa.gov.pl), zabezpieczono akta przed uszkodzeniami przez umieszczenie ich w teczkach i pudłach z tektury bezkwasowej, organizowano szkolenia i instruktaże dla pracowników i wolontariuszy nowojorskiej placówki.

Inną, równie długo wspieraną instytucją, jest Polski Instytut Naukowy w Nowym Jorku.

Od lat dziewięćdziesiątych prowadzony jest program mikrofilmowania i digitalizacji poloników przechowywanych w archiwach zagranicznych. Materiały te udostępniane są następnie badaczom w archiwach wskazanych przez naczelnego dyrektora. Mikrofilmowaniu i digitalizacji podlegają też dokumenty znajdujące się w instytucjach polonijnych. Przykładem tutaj mogą być akta powstań śląskich w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Ameryce. W ich zabezpieczenie oprócz Naczelnej Dyrektacji Archiwów Państwowych i wspomnianego Instytutu zaangażowane były również: Konsulat Generalny RP w Nowym Jorku, Centralne Archiwum Wojskowe, Archiwum Główne Akt Dawnych, Biblioteka Śląska, Archiwum Państwowe w Katowicach. Efektem prac była konserwacja materiałów oraz ich zmikrofilmowanie, digitalizacja i udostępnienie w Polsce (w Katowicach) i Stanach Zjednoczonych (w Instytucie)¹⁰.

Jedną z nowszych inicjatyw w tym zakresie jest program zabezpieczania archiwum Instytutu Literackiego „Kultura” w Maisons-Laffitte pod Paryżem. Przedsięwzięcie realizowane przez Naczelną Dyrektację wraz z Biblioteką Narodową od 2009 r. ma doprowadzić do uporządkowania, zewidencjonowania archiwum paryskiej „Kultury” oraz opublikowania przewodnika po jej zasobie. Od 2011 r. archiwum „Kultury” jest wpisane na światową listę programu UNESCO „Pamięć świata”.

W latach 2008–2010, w ramach współpracy z Ośrodkiem OO. Pallotynów w Paryżu, digitalizacji został poddany zbiór nagrań powstały w wyniku działalności Centrum Dialogu, będącego ośrodkiem polskiego życia intelektualnego i duszpasterskiego w Paryżu. Zbiór obejmuje ponad 400 j.a., w tym wypowiedzi m.in. Stefana Kisielewskiego, Zbigniewa Herberta, Sławomira Mrożka, kard. Karola Wojtyły. Digitalizacji dokonali pracownicy Archiwum Państwowego w Koszalinie.

Jak już wspomniano, proces rozproszenia dokumentów rozpoczął się na długo przed II wojną światową. Jedną z instytucji, która w okresie międzywojennym zaczęła

¹⁰ Archiwum Powstań Śląskich, <http://www.pilsudski.org/powstania/index.php> (dostęp 15 III 2013 r.).

gromadzić polskie dokumenty, jest Instytut Hoovera w Kalifornii. Zgromadzone materiały sięgają nawet lat siedemdziesiątych XIX w., choć ich zdecydowana większość pochodzi z okresu II Rzeczypospolitej i II wojny światowej. Są to głównie archiwalia polskiej proweniencji państwowej, które w znakomitej większości stanowią fragmenty zespołów przechowywanych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie¹¹, Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie¹² oraz kilku innych ośrodków emigracyjnych. Najobszerniejszą grupę tych źródeł stanowią akta Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP z lat 1918–1945 oraz wielu placówek dyplomatycznych. Dokumenty znalazły się w Stanach Zjednoczonych w wyniku świadomej decyzji podjętej pod koniec wojny przez ówczesnego ministra spraw zagranicznych Edwarda Raczyńskiego. Obok materiałów proweniencji państwowej zgromadzone są tam także kolekcje prywatne, w tym wielu polityków, dyplomatów i twórców kultury. Również w tych spuściznach odnaleźć można dokumenty proweniencji państwowej, które najczęściej wiążą się z funkcjami pełnionymi przez poszczególne osoby.

W tej sytuacji szczególnego znaczenia nabiera umowa podpisana w 1993 r. między NDAP a władzami Instytutu Hoovera. Na jej podstawie zostały zmicrofilmowane akta proweniencji państwowej dotyczące polityki zagranicznej Polski z lat 1918–1945 (1 mln klatek), udostępnione następnie badaczom w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Efektem bliskiej współpracy między instytucjami jest także przewodnik po zasobie Instytutu, opracowany przez prof. W. Stępnika¹³.

Bardzo ważnym obszarem działalności naczelnego dyrektora archiwów państwowych są umowy bilateralne o wzajemnej współpracy, zawierane ze służbami archiwalnymi różnych krajów, głównie sąsiadujących z Polską. Do chwili obecnej naczelny dyrektor podpisał 26 takich umów, porozumień, protokołów i listów intencyjnych. Dokumenty te są podstawą do podejmowania inicjatyw, takich jak: wspólne publikacje źródłowe, konferencje, seminaria, wyjazdy studyjne pozwalające na wymianę doświadczeń i na prowadzenie kwerend tematycznych. Wreszcie umożliwiają one wymianę informacji na temat przechowywanych w archiwach dokumentów proweniencji polskiej, a także uzupełnianie zasobu polskich archiwów przez pozyskiwanie mikrofilmów i skanów. Najczęstsze kontakty i najbardziej rozwinięte formy współdziałania występują w relacjach z Litwą, Ukrainą, Rosją i Białorusią. W ostatnich latach podjęte zostały działania mające na celu rozpoznanie materiałów dotyczących losów polskich zesłańców na terenach Gruzji, Azerbejdżanu, Kazachstanu, Uzbekistanu i Kirgizji.

NDAP oraz archiwa państwowe przygotowują także różnego typu publikacje, wśród nich pomoce archiwalne, wydawnictwa źródłowe, monografie, opracowania historyczne i czasopisma archiwalne. Głównym celem tej działalności jest upowszechnianie wiedzy o przechowywanych archiwaliach i ukazanie ich przydatności dla społeczeństwa i państwa. Prace koncentrują się najczęściej na opracowywaniu edycji źródłowych. Na przykład w 2010 r. wydano *Stosunki polsko-izraelskie 1945–1967* oraz *Polscy jeńcy wojenni*

¹¹ *Archiwum Akt Nowych. Informator o zasobie archiwalnym*, oprac. E. Kołodziej, współprac. W. Bienkowska, B. Nowożycki, Warszawa 2009.

¹² *Guide to the Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum*, compiled and edited by cpt. W. Milewski, A. Suchcitz, A. Gorczycki, vol. I, London 1985.

¹³ W. Stępnik, *Archiwalia polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Warszawa 1997.

w niewoli sowieckiej w latach 1919–1922. Obie nagradzane w kraju i za granicą publikacje są rezultatem kilkuletnich prac badawczych historyków i archiwistów z Polski oraz krajów partnerskich.

Liczne wydawnictwa mają charakter informacyjny. Zaliczyć do nich należy informatory, przewodniki po zasobie archiwów, inwentarze i sumariusze. Staraniem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych opublikowany został przewodnik dotyczący zasobu archiwalnego Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce¹⁴, który jest podsumowaniem efektów prac ewidencyjnych przeprowadzonych przez archiwistów w ciągu kilku lat, w ramach programu wspieranego przez MKiDN. Należy mieć nadzieję, że stanie się on początkiem serii wydawniczej przewodników po zasobach archiwalnych instytucji polonijnych.

Działania na rzecz instytucji polonijnych i rozproszonego dziedzictwa muszą być kontynuowane. Może się zmieniać zakres prac, ich natężenie, koncepcje samej pomocy, ale nie można jej zaprzestać. Wiele z tych instytucji boryka się z problemami finansowymi, lokalowymi, niedostatkami pracowników etatowych, a także z utratą zainteresowania nimi przez młodsze generacje Polonii. Niektóre spośród tych ośrodków zainicjowało ciekawe projekty, udostępnia swoje zbiory *on-line*, pozyskało grono przyjaciół, wolontariuszy, nowych członków angażujących się intensywnie w działania na rzecz Polonii. Kontynuowanie rozpoczętych przed laty działań z pewnością przyczyni się do uratowania polskiego dziedzictwa narodowego zgromadzonego poza Polską.

¹⁴ *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce*, oprac. P. Pietrzyk, Warszawa 2011.